

KRÍŽ PRE KAŽDÉHO
SENTENCIE NAD (ŠTÁTNYM) ZNAKOM
V ĽUDSKOM DEJINNOM SÚVISE

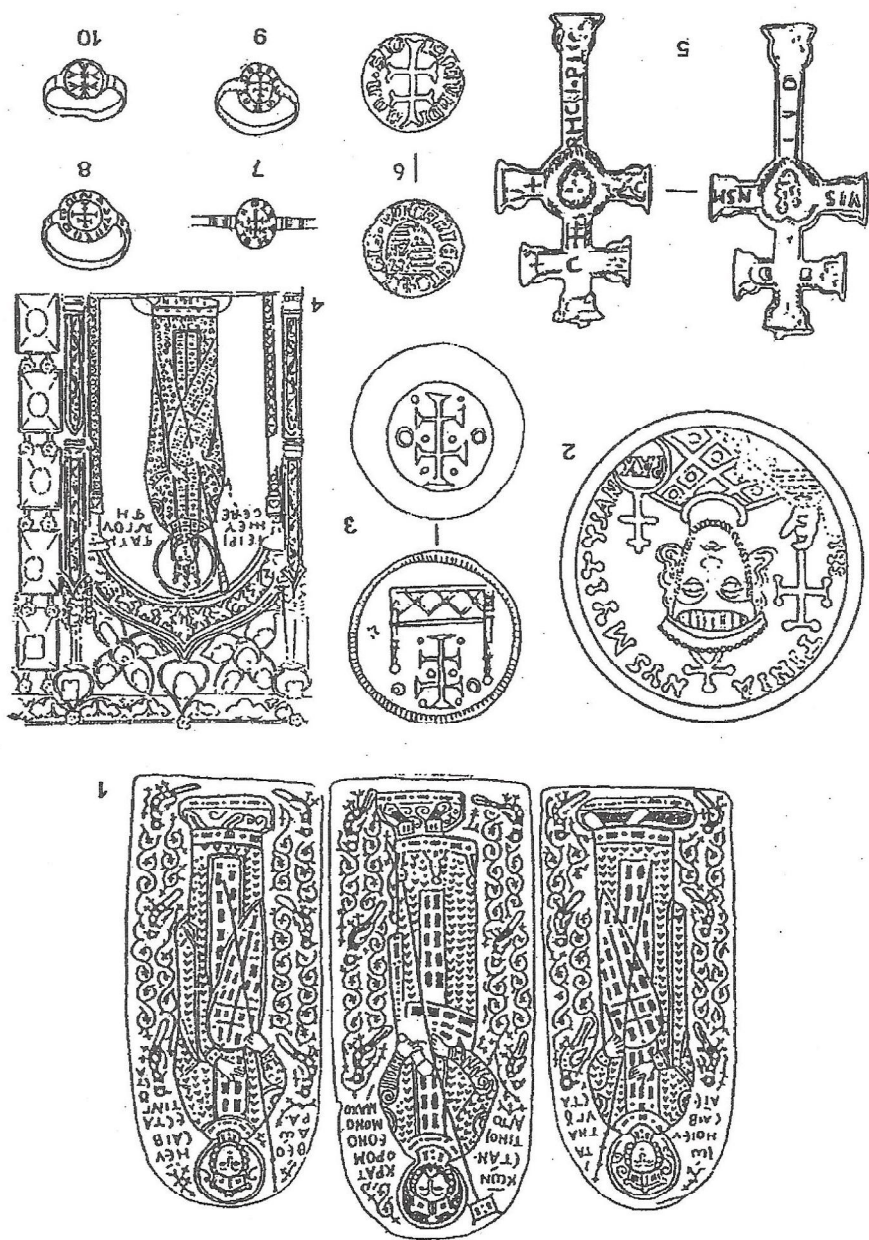
MICHAL SLIVKA

Anglický kulturológ a metafyzik histórie Arnold Toynbee, známy svojim učením o opakovaní typických vývinových a úpadkových foriem veľkých kultúr a civilizácií, a tiež svojou interpretáciou podielu veľkých náboženstiev na kultúre konštatoval, že „ľudstvo - ako je to v jeho povahe - vždy a všade má vo zvyku zveličovať historický význam udalostí pre svoj osobný význam pred práve teraz nastupujúcou generáciou“. Platí to aj dnes. Aby ona pochopila koreň svojho pôvodu (v metafyzickom zmysle), kultúrno-duchovný odkaz Slova, v ktorom od čias solúnskych bratov žili, tvorili (vo vlastnom jazyku) a mysleli generácie našich predkov. Každé dielo v dejinách vykonáva svoju účinnú kauzalitu. Je nositeľom tradície, čiže duchovného odkazu. S cyrilometodskou tradíciou sa spája i dvojramenný kríž, ktorý v principiálnych náhladoch našich popredných heraldikov (J. Novák 1989, L. Vrteľ 1989) je ponímaný „ako historický symbol Slovenska prevzatý z Byzancie, kde ho používali cisári a ich úradníci od 9. storočia“. Najnovšie sumarizujúce bádanie ukazuje, že tento symbol bol po prvýkrát uplatnený v mincovom umení, a to v druhej perióde vlády cisára Justiniána II. (705-711) v Byzantskej ríši (Grabar 1984, 137n.; Reallexikon zur byzantinischen Kunst. Bd. V. Stuttgart 1991, 50, autori E. Dinkler-E. Dinkler-von Schubert). Na averze zlatej mince je znázornený mladický typ Krista s krátkou bradou a na reverze poprsie cisára s krížom v ruke (vpravo) a na ľavej strane glóbus s nápisom PAX opatreným dvojíťým krížom (obr. 1:2). Panovníci svojimi mincovými portrétmi symbol vlády nad orbis terrarum (v neskoršej západorímskej sfére tzv. ríšske jablko) aj v tom zmysle aklamovali, a to počnúc Theodoziom II. (po roku 426) až do rozpadu Byzantskej ríše (1204). Nie ako zástupcovia Boha na Zemi, ale ako jeho služobníci. PAX konkretizuje „Boha pokoja“ (Rím 15,33) v parole „pozemského pokoja ľuďom dobrej vôle“ (Luk 2,14). Túto ideálnu skutočnosť vyjadruje solidus z prvého vladárenia toho istého cisára Justiniána II. (z r. 692-695), na averze ktorého je Kristus (typu Pantokrator) s legendou „Christus rex regnantium“; na reverze je vyobrazený cisár s legendou „Iustinianus servus/ Christi“ (obr. 1:2). Teda cisár je na zemi strážcom a pomocníkom Krista (k panovníckej „teokratickej“ suverenite pozri W. Ullmann 1971). V takomto zmyslovom vyjadrení sa interpretuje použitie druhého ramena na latinskej forme kríža.

Principiálny pohľad vyžaduje vec ponímať v jej podstate, poriadku a v bytostnom súvise. Kríž v zmysle Pavlovej teológie predstavuje celý Kozmos, kde Kristus je rekapitulovaný v jeho živote (pozri E. Dinkler 1967 a zborník príspevkov venovaný autorovým sedemdesiatinám *Theologia Crucis - Signum Crucis*. Tübingen 1979). Aby sme „vládali pochopiť so všetkými svätými, aká je to šírka a dĺžka, hĺbka a výška“ (Ef 3,18). Syn Boží má v kríži dvojíťý znak: v skutku Božieho Syna, v jeho viditeľnosti a Ukrižovanie vo výraze Univerza Jeho neviditeľného skutku vyznania. (Daniélou 1963 a hodnotné dielo H. M. von Erffa 1989, 13-19; H. Rahner 1964, 385-398, 1992, 58-65). „Aby Ním zmieril so sebou

- 1 - Emallované platinčky z Ivanky pri Nitre (1042-1050) - na pavézach ženských postáv Zoe a Theodory je dvojitý kříž
 2 - Zlatá minca cisára Justiniana II. z roku 705 po Kr.
 3 - Strieborná uhorská minca Ondreja II. (1205-1235) - Krásno, okr. Topoľčany (hrob 1347)
 4 - Byzantská cisárovná Irena s pavézou, na ktorej je dvojitý kříž - z benátskej oltárnej dosky (1081-1118)
 5 - Košice - hrobový nálež závesného křížika (v. 7 cm) zo 17. stor.
 6 - Uhorský zlatý denár Zigmunda Luxemburského (1387-1437) - Pavlany-Krígov, okr. Spišská Nová Ves
 7-10 - Stítkové prstene z hrobov č. 61, 820, 875, 1598 cintorňa v Krásne, okr. Topoľčany (13. storočie).

Obt. 1

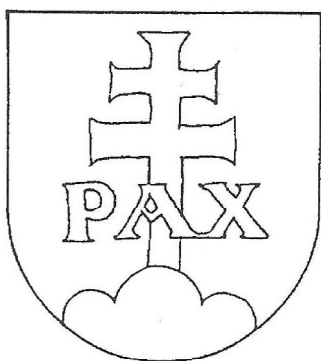
všetko, aj čo je na zemi, aj čo je v nebesiach, a priniesol pokoj v krvi Jeho kríža“ (Kol 1,20); „ako že aj zostúpil do našich častí zeme (Ef 4,9), lebo ako blesk vychádza od východu a svieti po západ, tak bude príchod Syna človeka“ (Mt 24,27). Kristus priniesol obeť za naše hriechy a „nielen za ľudstvo, ale aj aby zhromaždil rozptýlené dietky Božie“ (Ján 11,52). Tento kristologicko-kozmologický text je nesystematicky vyjadrený dvojakým symbolom. Výklad I. Baumera (1981, 24) vyzdvihuje Jeho nadčasové postavenie (Pán vesmíru) a ukrižovanie v paradoxnom význame: ako konflikt (vina, hriech) a rozhrešenie (anastáza - vzkriesenie, vykúpenie, spása); súčasne protiklad nádhery (doxa) a prázdnoty (pozemskosti - kenosis). Takého vyjadrenie vidí v insígniách vladárov (zemegula s dvojitým krížom) ako symbol v naplnenej podobe, ktorej obsah majú oni naplňať v zmysle „In Hoc Signo (victor eris/ vincere)“. V neskoršom, tzv. patriarchálnom kríži ramená označujú patibulum (šibenicu) a titulus; v ruskej ortodoxnej cirkvi i ďalšie rameno (zvyčajne šikmé) ako suppedaneum. Pre západný stredovek je charakteristický dvojitý význam obrazovej skutočnosti a obsahovej reality. Ikonografické svedectvo je základom pre datovanie rozšírenia dvojramenného kríža z Byzancie na európsky Západ, pričom pamiatky s týmto symbolom (knižné, závesné alebo stojanové kríže, relikviárové schránky, textilie a iné) sa sem dostávali rôznymi cestami, hlavne po dobytí Konštantínopolu križiakmi.

Je nanajvýš zaujímavé, že z čias priameho vplyvu a kontaktov s Byzanciou (t. j. vo veľkomoravskom období) nám doposiaľ absentuje akýkoľvek prameň z nášho územia, ktorý by potvrdil tradíciu, či kontinuitu dvajramenného kríža. Dokonca aj na známej freske znázorňujúcej príchod Konštantína a Metoda do Ríma v roku 867 (bazilika sv. Klimenta v Ríme) sa v rukách našich svätcov vyskytuje klasický prenosný kríž. V tejto súvislosti azda nevysslovím nič nové, keď zopakujem známy fakt, že dvojramenný kríž je prvým a pôvodným heraldickým symbolom Uhorska a najstarším dokladom na jeho použitie v štátnom symbole je denár Bela III. z roku 1190 (L. Réthy 1899, Nr. 112; J. Hunka 1989, 146). Odtedy na minciach a pečatiach (a v iných aplikovaných prejavoch) má svoj kontinuitný vývoj (B. L. Kumorovitz 1941; CDS1 2. zv., tab. XX-XXII). Vysvetlenia cez uhorsko-byzantské dynastické kontakty sú v literatúre náležite zdôvodnené (J. Deér 1966, 291-295; Kerbl 1979; M. F. Font 1990 a príspevky zo sympózia v „Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1983 hlavne príspevok J. M. Baka, 185-194), a to (a práve) v uplatnení uhorského, tzv. ríšskeho jablka, odvodeného z byzantského archetypu. Pokiaľ na pečati Ondreja I. (1047-1060) je „pomum“ s latinským krížom, Imrichova (1196-1204) vosková pečať (obr. 4:3) je najdôležitejšia pre datovanie uhorských insígnií s dvojitým krížom (MOL D1 39249- vyobrazenie u J. Deéra 1961, tab. XII:1).

Pritom však byzantský dvojitý kríž v pečatnej a mincovej praxi nemá vždy súhlasnú formu (Bak 1983, 193). K výraznej zmene dochádza za Anjouovcov, keď sa uplatnil starý panovnícky symbol ľalie a brvná (J. M. Bak 1973, 18-19, 125-130; pozri i Pohl 1982). V 13. storočí sa dvojitý kríž uplatnil znova na minciach, hlavne Ondreja II. (obr. 1:3), ale i neskôr (obr. 1:6), na štítkových prsteňoch (obr. 1:7-10; Folia archaeologica 31, 1980, 222n.), v symbole konventu premonštrátov v Lelesi (kráľovská fundácia), ktorý svoju kruhovú pečať používal v nezmenenej forme až do roku 1655 (Kumorovitz 1928, 1-2). Vtedy dostal väčšiu pečať s motívom dvojitého kríža vyrastajúceho z trojvršia. Rovnako sa uplatnil v architektúre (južný portál kostola v Strede nad Bodrogom, obr. 3:7, na svorníku južnej lode ev. kostola v Štítniku), v nástennom maliarstve (kostol v Kraskove), na náhrobkoch (v šľachtickom erbe Bebekovcov v Hrhove, Plešivci obr. 4:2, v Štítniku, iný typ z Košíc), ale predovšetkým v niektorých slovenských mestských erboch: Žilina (obr.4:5), Nitra (obr. 4:6), Skalica (obr. 4:7), Zvolen (obr. 4:8), Topoľčany, Gelnica a i. Mestá tento symbol prevzali zo štátneho znaku (J. Novák 1967, 30).

Striktné uplatnenie akoby dnešného štátneho znaku (štít s trojvrším, z ktorého vyrastá dvojramenný kríž) možno vidieť pri mestskom erbe Skalice, ale aj v znaku stredovekej uni-

verzity v Starom Budíne, ako ho dokumentuje Richentalova kronika z roku 1483 (obr. 4:4 Budapest in Mittelalter (hg.v. G. Biegel), Braunschweig 1991, 188, obr. 277). Heraldický prvok trojvršia sa na základe štúrovskej tradície interpretuje s fiktívnou predstavou ako Tatra, Matra, Fatra, teda územie Horného Uhorska - Slovenska. Význam tejto figúry v znaku si vyžaduje iný výklad, zviazaný priamo so symbolom kríža, čo potvrdzuje jeho výskyt (aj heraldický) v iných krajinách Európy (doklady máme napr. na náhrobných doskách s motívom kríža na trifóliovom podstavci - Žehra, Košice, Švábovce a i.) Legendárne je spájaný aj s rehoľným znakom benediktínov, ktorý tvorí patriarchálny kríž s heslom Pax na trojvrší (obr. 2). To vraj predstavujú vrchy Monte Cassina, kde sv. Benedikt roku 529 založil slávny kláštor a tam zostavil i prvé pravidlá mníšskeho života (Gömbös 1993, 34, obr. 8).

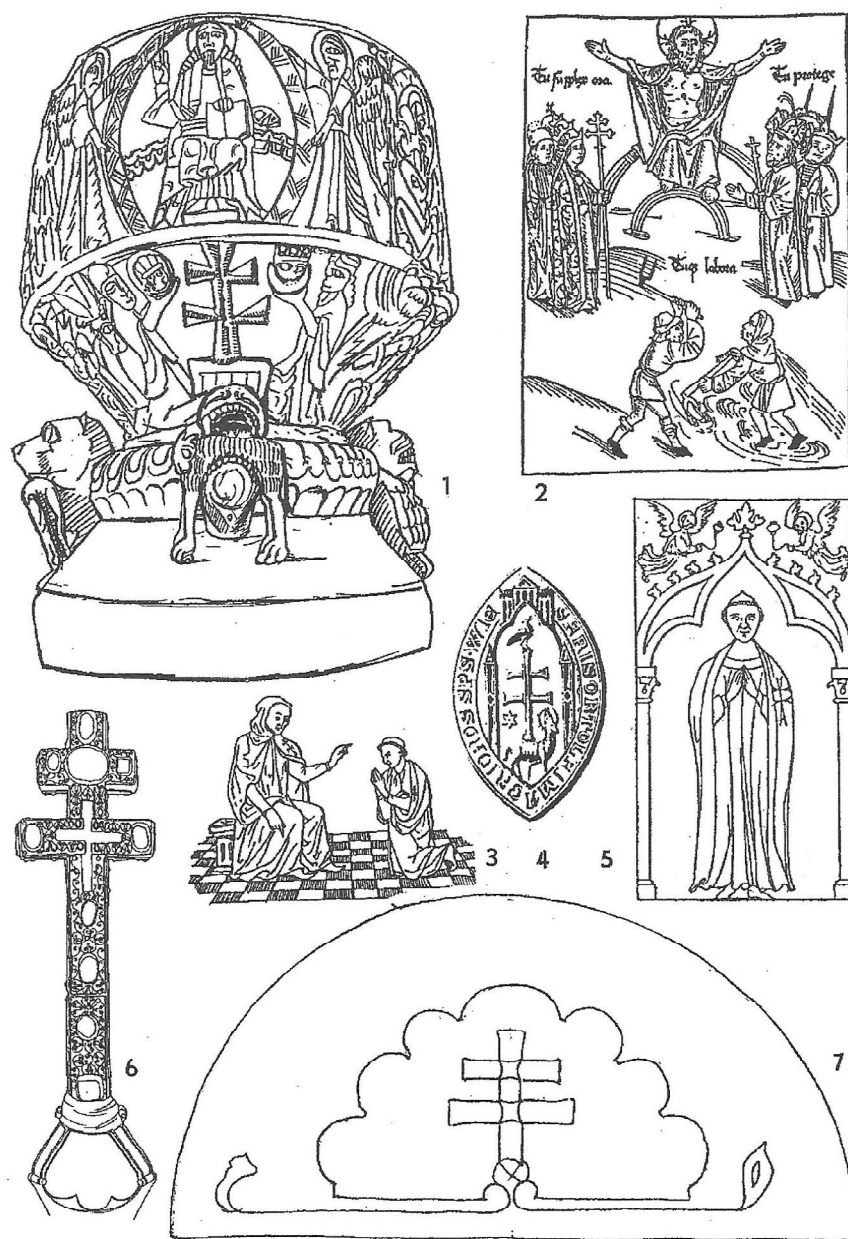

Obr. 2. Rehoľný znak benediktínov

Hľadanie pokoja (t. j. PAX), ako ho Benedikt stanovil v prológu svojej reguly, je cieľom mníšskeho života (Baur 1947, 7), pretože „vrchy donesú ľudu pokoj“ (Žalm 72,3) Trojvršie symbolizuje biblické „končiny zeme“ (t. j. celý svet - vesmír), o ktorých žalmista hovorí, že „uvidia spasenie nášho Boha“ (Ž 98,3; porov. Iz. 52,10; 1M 22,2).

Výpočet ďalších analógií výskytu dvojkríža by v tomto príspevku bol neúnosný a vymyká sa i z nášho zamýšľaného kontextu. Sledujeme ním duchovnú podstatu dvojramenného kríža, ako sa inkarnuje v hmotných formách a ako sa v nich vyjadruje. Aj z dôvodu, že každá analógia je myšlienkovým mostom, ktorý spája rôznorodé prejavy do nejakého spoločného pojmu (Sedlmayr 1955; Coreth 1958; Thümmel 1972). Z takéhoto aspektu nevidím dôvod dôležitosti výskytu dvojitého kríža na emailových platničkách z Ivanky pri Nitre (obr. 1:1),

(prvý som upozornil v Lit. týždenníku 20. júla 1990), keďže ide o byzantskú importovanú prácu, ktorá svojou nádherou umeleckoremeselného spracovania je v literatúre známa. Pokladá sa za korunu, či diadém cisára Konštantína IX. Monomacha. Odlišný názor pokiaľ ide o funkciu nájdených platničiek vyslovil Š. Holčík, ktorý ich porovnáva s významnou zlatníckou pamiatkou - benátskym oltárnym nadstavcom v chráme sv. Marka (zvaným Pala d'Oro), - na ktorej sa v rovnakom prevedení uplatnil dvojitý kríž (obr. 1:4). Stotožňujem sa s názorom Š. Holčíka, že platničky dekorovali inú pamiatku, a teda nepochádzajú z cisárskej koruny (Holčík 1984, 35 a n.). Z Ivanky pri Nitre je známy i starší nález zlatej mince Konštantína Monomacha (Ondrouch 1964, 171 pod č. 580), ktorá zrejme tvorila súčasť ukoristeného pokladu. Po dobytí Konštantínopolu križiakmi (v roku 1204) sa mnohé pamiatky dostali do iných krajín a dnes sú roztrúsené po zbierkach takmer na celom svete (súborné spracovanie A. Frolov 1965 a i.). Mnohé z nich obohatili šľachtické a chrámové pokladnice po celej Európe. V neposlednom rade treba vyzdvihnúť aj vplyv byzantského umenia v západoeurópskom prostredí, kde na mnohých pamiatkach bol použitý i byzantský dvojramenný kríž (napr. na limožskej práci truhlicovej schránky z Toulouse z konca 12. stor., na relikviárovom triptychu z benediktínskeho opátstva Mettlach (ca 1228), na oltári sv. Kuniberta v Kolíne z r. 1222-1226, tzv. Závišov, pôvodne procesijný kríž z r. 1220-1230 a iné., predovšetkým slonovinové výrobky (evanjeliár Ota III.) - pozri Ausstellungskatalog „Ornamenta Ecclesiae“ (Köln 1985), 1. zv. 133-134; 2. zv., 266-267, obr. E 56 a 3. zv., 95, obr. H 15:hore; Frolov 1965 Umění posledních Přemyslovců. Roztoky 1982, 133-136), ktorý dôsledne uplatnila vo svojom rádomom znaku špitálna rehoľa Sv. Ducha (obr. 3:3-5), založená v juhofrancúzskom Montpellieri v poslednej tretine 12. storočia (Brune 1892, 31-32, obr. VII a VIII). V jej rehoľných pravidlách bolo stanovené označiť plášť dvojitým krí-

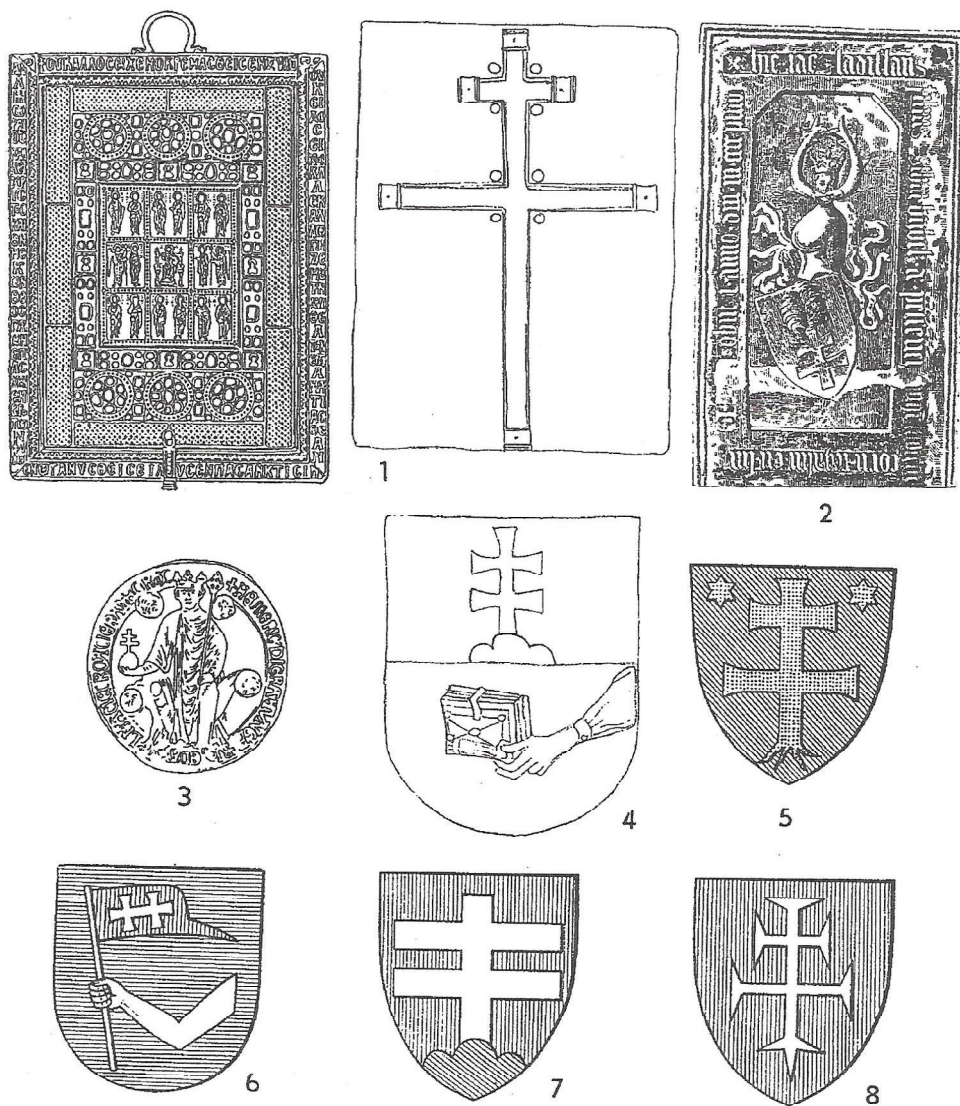

Obr. 3

- 1 - Kamenná krsiteľnica z Lödorup (Švédsko) - 13. stor.
- 2 - Rytina so scénou troch spoločenských skupín: vľavo (tu supplex ora) arcibiskup s patriarchálnym krížom (koniec 15. stor.)
- 3 - Miniatúra z rukopisu regule Sv. Ducha S. Maria Saxia z 13. stor. (rehoľníci na plášti označení dvojkrižom)
- 4 - Pečať Ortolfa, magistra vienského špitála Sv. Ducha (1304-1331)
- 5 - Náhrobok špitálneho rehoľníka Petra z Auxonne z roku 1335 (na plášti so znakom rehoľného dvojkriža)
- 6 - Relikviárový kríž z 11. stor. (Salzburg Dommuseum, v. 37 cm)
- 7 - Polkruhový nadstavec južného portála kostola v Strede nad Bodrogom (okr. Trebišov) - 13. stor.

žom (kap. 57) „skrz podriadenosti a ochrane Božej a na odvrátenie duše a tela od pozemskej diablovej moci“ (Migne, Patrologiae Latina, Parisii 1855, 117, stl. 1147).

Križ sa uplatňoval na konventných pečatiach (obr. 3:4), najčastejšie s doplnkovou figúrou holubice. Nepochybujeme o tom, že okrem vykonávaných púti západoeurópskych pánovníkov a cirkevných predstaviteľov hrali najdôležitejšiu rolu križiacke výpravy, ktorých

Obr. 4

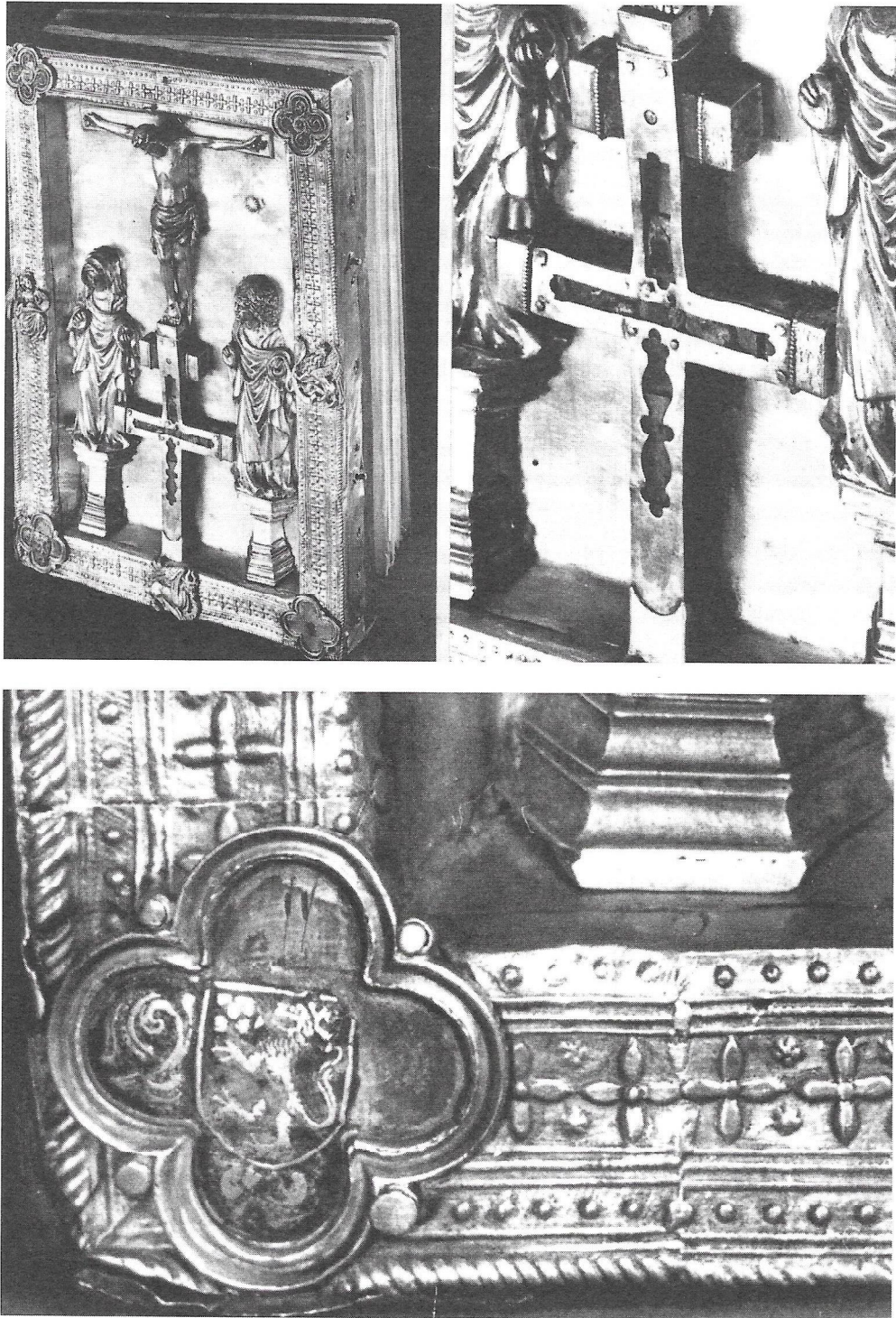
- 1 - Sturothéka z chrámového pokladu v Limburgu na Lahne (Nemecko), byzantská práca z rokov 948-959
- 2 - Mramorový náhrobok Ladislava Bebeka s erbovým štítom vyplneným dvojkrižom a perím z roku 1401 (ref. kostol v Plešivci)
- 3 - Vosková pečať kráľa Imricha (1156-1204)
- 4 - Znak stredovekej univerzity v Starom Budíne z roku 1483 (podľa Richentalovej kroniky)
- 5-8 - Mestské erby (podľa J. Nováka): Žilina, Nitra, Skalica, Zvolen

účastníci najväčšmi prispeli k vzájomnému kultúrnemu ovplyvňovaniu po vyše dvoch storočí (pozri Vrtef 1994). Početné relikviáre s ostatkami „pravého“ kríža, hlavne schránky nazývané *staurotheke* predstavujú dokonalú ukážku zlatníckeho a emailárskeho umenia, v ktorých dominoval dvojramenný kríž (od konca 10. až do zač. 13. storočia - Frolov 1965, obr. 9, 10, 51, 52, 54, 60; Ornamenta Ecclesiae 1985, 2. zv., 203, 3. zv., 65-71, obr. H 42, 116-117, 120-133). Popri nich boli to samostatné stojanové relikviárové krížce (obr. 3:6). Ukážkovou staurothékou vyhotovenou z pozláteného striebra je schránka (40x34 cm) z pokladu chrámu v Limburgu na Lahne (obr. 4:1), ktorá vďaka účelovému epigramu je datovaná medzi roky 948-959 pre potreby dvora Romana II. (J. Koder 1985; J. Rauch 1955, 18 ju datuje medzi roky 963-968). V takejto súvislosti sa najnovšie hľadajú vysvetlenia pri sekundárnom použití dvojitého relikviárového kríža (v.12,2 cm) na líčnej strane tzv. Nitrianskeho kódexu (Kolník 1995), ktorého vznik sa datuje do poslednej tretiny 11. storočia (J. Sopko 1987, 10), a tým aj kríž nachádzajúci sa na jeho väzbe (obr. 5).

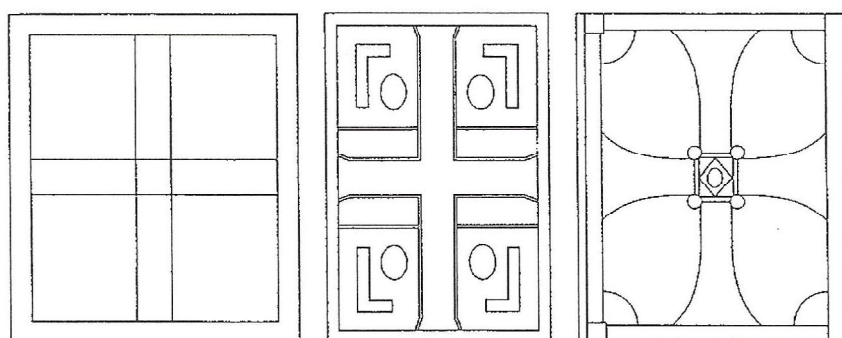
T. Kolník vo svojich hypotetických úvahách vidí v tomto relikviári spolu s nálezom „byzantskej cisárskej koruny z Ivanka pri Nitre“ dôkaz „špecifického postavenia a významu Nitrianska ako údelného vojvodstva v tomto časovom období“ (Kolník 1995, 17). Žiaľ, tak pri jednom, ako i pri druhom náleze argumentačná labilnosť je zjavná, a ako ukážeme ďalej, aj chronologická. Faktom zostáva, že v slovenskej umenovednej spisbe táto jedinečná a prekrásna pamiatka nebola náležite vyhodnotená, až na študentskú bakalársku prácu T. Surého. Upozornil v nej, že strednú časť dosky pôvodne zdobil relikviárový dvojkríž, avšak nepokúsil sa ho datovať (Surý 1994/95, 15). Maďarskí historici umenia sústredili pozornosť na štýlovú kompozíciu neskorogotickej väzby, pričom ich výsledky poznania nemožno akceptovať bez výhrad (literatúru cituje J. Sopko 1987, 11 a L. Beke 1980, 112 - 114 a 1987, 412; Magyarországi művészet 1300-1470 körül. I-II. Budapest 1987, 234, 643, 651, 741-742, 868 a K 1514-1516). Najpodrobnejšie sa väzbe venoval László Beke v samostatnej práci venovanej zlatníckemu umeniu (Beke 1980, 110-114), ktorý si všimol i spodný „Igazi Kereszt“ (dvojitý). Spolu s orámovaním s dvoma spodnými štvorlístkovými rozetami ho datoval do 2. polovice 14. storočia. Východiskom pre toto datovanie mu bol videný znak Henrika (v dolnom ľavom rohu), opäť z piližského cisterciátskeho kláštora (1356-1379), ktorý v roku 1357 daroval „clenodiis ecclesiasticis“ pre kráľovskú fundáciu kaplnky v Aachene (Aquisgrani - Fejér, CDH IX/4,91). Skupinu Kalvárie a symbolov evanjelistov zhodne s viacerými autormi datuje do druhej polovice 15. storočia a poukazuje na zjavné talianske vplyvy.

Presvedčivo ďalej poukázal na paralelu symbolov evanjelistov na oltárnom kríži z rumunskej Cisnadia (maď. Nagydisznád, dnes v múzeu v Sibiu - Magyarországi művészet 1987, 742 a K 1513, 1517; L. Beke 1987, 412), datovaného do druhej polovice alebo až na koniec 15. storočia. Na vyhotovenie predpokladá použitie tej istej formy. Nepochybujeme o tom, že väzbu dnešnej podoby nechal zhotoviť hronskobeňadický opát Ján III. (Sécění), s menom ktorého je spojený rozvoj konventu (Sopko 1987, 11). Medzi jeho aktivity patrí i zriadenie kaplnky Krvi Kristovej, ktorú v roku 1489 vysvätil nitriansky biskup Gregor. Pravdepodobne i tento krok mohol ovplyvniť znovuvyhotovenie väzby do takej (i keď čiastočne nesúrodnej) kompozície, aby v nej rovnako dominoval relikviár „skutočného dreva“ (Spahr 1962). Opätova intencia sledovala špirituálny zmysel „prinášania pokoja v krvi Jeho kríža“ (Pavol Kol. 1,20). Antecedencia skrz vysviacku kaplnky má v použití relikviárového kríža svoje logické zdôvodnenie, čím zároveň ohraničuje datovanie zlatníckej práce rokmi 1476-1489. Treba poznamenať, že pri tej príležitosti bol vyhotovený aj samostatný relikviár Svätej Krvi v podobe monštrancie (1483), ktorý sa tam zachoval dodnes (Súpis pamiatok na Slovensku I, Bratislava 1967, 461).

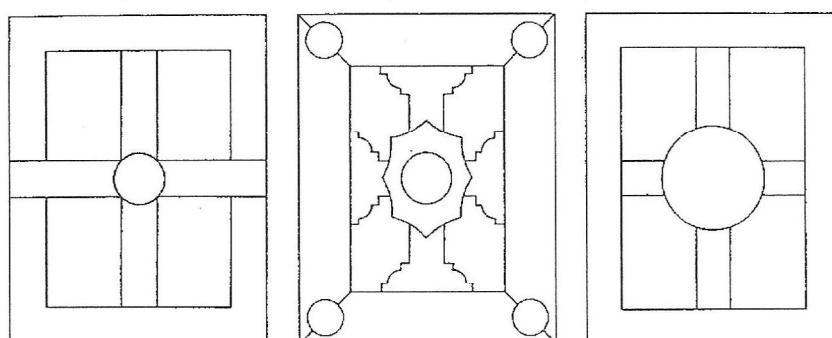
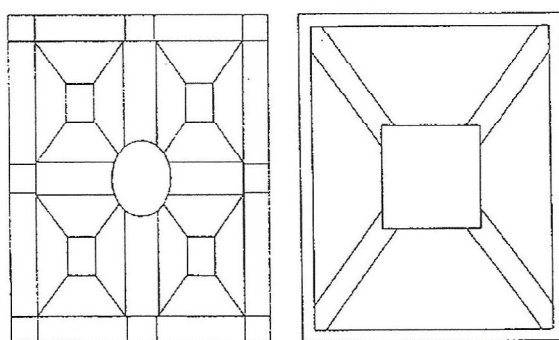
Kult sv. Kríža tu má veľmi starú tradíciu (doložený už v zakladajúcej listine opátstva v r. 1075) o čom svedčí oktogonálna kaplnka nad kláštorom. Bola zasvätená sv. Helene, legendárne zviazanej so znovunájdenním Kristovho kríža (dnes je zasvätená sv. Krížu). Kult

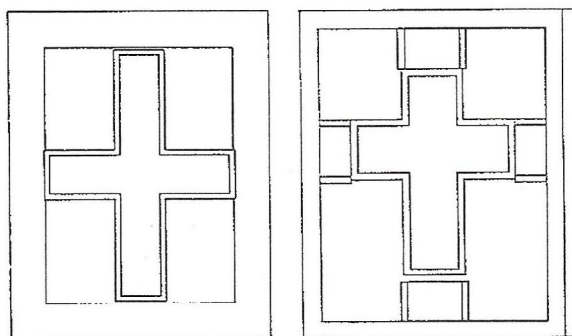
Obr. 5. Nitriansky kódex (uložený na Biskupskom úrade v Nitre)

Skupina A
CRUX GEMMATA

Skupina B
KRUCIFIX

Obr. 6. Včasnostředověké církevní knižné vazby (7.-13. stor.) typologická schéma podľa F. Steenbocka

Svätej Krvi sa prvýkrát uplatnil v roku 1048 v severotalianskom meste Mantua, odkiaľ v roku 1094 preniesli relikviu do juhobavorského benediktínskeho kláštora vo Weingartene (Altdorf - pozri jubilejný zborník príspevkov „900 Jahre Heilig-Blut-Verehrung in Weingarten 1094-1994“; Sigmaringen 1994, 3n; A. Angenendt 1994, 62-65, 214); Odtiaľ sa následne šíril do celej Európy (u nás Košice pred rokom 1402 a Hronský Beňadik). Krv Kristova pre kresťanov - a rovnako drevo kríža - majú spásonosný význam: ako symbol „večného života“ (porov. Ján 6,54). Krížový znak zviazaný s relikviou Krvi Kristovej sa tak objavil na knižných väzbách 12.-13. storočia (F. Steenbock 1965, 53-54). Takéto evanjeliové knihy sa podľa Ordo Romanus primus procesionálne prinášali k oltáru, a to nielen na úctu relikvie, ale boli jej nositeľom (funkcia „visio“ a „ostentatio“). V uhorských benediktínskych kláštoroch pri slávnostných konventných omšiach používali evanjelistáre, napríklad v Pannonhalme drahokamami bohato zdobený, ktorý bol najväčším exemplárom kláštornej pokladnice (Mályusz 1971, 219).

Pri takýchto evanjelistároch často duchovní i svetskí hodnostári skladali „prísahu vernosti“, ktorú stanovil ešte v roku 553 druhý konštantínopolský koncil (Steenbock 1965, 52, Angenendt 1994, 197 a 202). V stredovekom ikonografickom materiáli sa s krížovým znakom takisto stretávame. Tým sa dostávame k vysvetleniu pôvodného uloženia relikviárového kríža na väzbe Nitrianskeho kódexu. Dodnes dochované staurothéky, ako ich súborne publikoval A. Frolow (1965, pozri K. Wessel 1967) podľa spôsobu vyhotovenia krížov, a najmä dimenziami vylučujú považovať náš relikviár za ich súčasť. Svojimi rozmermi (12,2 x 7,3 x 1,4 cm) by mohol byť skôr súčasťou oltárneho kríža (s podstavcom) alebo v solitérnej kompozícii väzby. Teda v rade väzieb, ktoré F. Steenbock označil za skupinu (A) „cruce gemmata“ a ktoré so skupinou (B) „crucifixus“ je v úzkej príbuznosti (Steenbock 1965, s. 25-34), (obr. 6). Jednoduché vyhotovenie relikviárového dvojkríža (veľmi krátke horné rameno ako „titulus“) z medeného alebo bronzového plechu (priezorník v tvare latinského kríža) sa vymyká z rámca známych exemplárov byzantskej, ale i západnej proveniencie 11.-13. storočia, pri ktorých tzv. cruce gemmata je označený (hlavne v križení ramien ako kozmologického streda), alebo obložený drahokamami. Striktné uplatnenie predovšetkým v centre znaku je v zmysle apokalypsy: „jeho jas bol podobný kameňu - ligotavému jaspisu“ (Zj. Jána 21,11); „dám mu biely kamienok, na kamienku napísané nové meno, ktoré nezná nik, iba ten, čo (ho) dostane (Zj. Jána 2,17). V liturgickej symbolike sa to dôsledne dodržiavalo (Meier 1977, 68, 153n.).

Popredný nemecký historik umenia Hans Belting upozornil na to, že mnohé byzantské importované relikviáre boli na Západe asimilované a reprodukované, hlavne na začiatku 13. storočia (Belting 1985, 173n.). V uhorských pomeroch možno s uvedeným rátať jedine v období panovania Ondreja II. (1205-1235). Pravdepodobne aj „nitriansky“ relikviár pochádza z tohto obdobia, poznamenaného najväčšími stykmi so Svätou Zemou, ba i priamou účasťou panovníka v tzv. uhorskej križiackej výprave (Ross Sweeny 1984). Kult Kríža sa vo všeobecnosti (slávenia Nájdenia i Povýšenia) ujíma na celom území, nielen svojím apotropaickým charakterom, nielen pre jeho apoteózu, ale ako fons vitae a spásnostnej vášne v každodenných trápeniach. Tento význam má pre kresťanov dodnes - v rovine vertikálnej i horizontálnej. Aj z dôvodu, že Kristus ako Syn Boží je vo dvoch prirodzenostiach, čo ako dogmu prijal už druhý carhradský koncil v roku 553 (Jedin 1988, 24).

Lícna strana väzby Nitrianskeho kódexu bude zaiste predmetom ďalšieho intenzívneho výskumu, pričom pozornosť sa sústreďí na dva „rébusové komponenty“: relikviár a erbové vyjadrenie v dolnej (ľavej) štvorlístkovej rozete (Selepčenieho erb je síce totožný s levom so slnkom, či ružičkou?), avšak časovo sa vymyká z kontextu väzby; Sécenieho znak, ako ho poznáme zo 17. stor. sa vymyká popisu, ktorý uvádza J. Sopko (Sopko 1987, 11; É. Straub 1987, 215, obr. 867, 268; Henrikovu pečať sme zatiaľ nemali možnosť vidieť). V konečnom dôsledku kódex vznikol v západnom kláštornom skriptóriu, ktorý sa po dohotovení postaral

i o jeho zviazanie (t. j. na konci 11. stor.). Prvú obnovu väzby možno predpokladať len po jej značnom opotrebovaní, pričom bežné opravy sa robili v každom benediktínskom kláštore.

Výskyt dvojčitých závesných krížikov v európskom novoveku (obdobie baroka) je spojený hlavne s jezuitskými misiami. V literatúre sa uvádzajú ako krížiky typu Caravaca (podľa španielskej lokality, kde podľa legendy kňazovi Ginesiusovi - uväznenému misionárovi v prvej tretine 13. storočia Boh prostredníctvom dvoch anjelov „doručil“ kríž, ktorý pochádzal od jeruzalemského patriarchu Roberta (Münsterer 1983, 70n), rôznej veľkosti (od 4 do 12 cm) i výzdoby. Tá sa nachádza obyčajne na oboch stranách najčastejšie s vyobrazením Ukrižovaného, Immaculaty, alebo ochranných patrónov - svätcov (Ignác z Loyoly, František Xavierský, Roch, Sebastián, archanjeli Gabriel a Michal a i.). Zo Slovenska sú známe z kostolných cintorínov zo 17.-18. storočia (Košice obr. 1:5; Stará Halič, Trenčín, Michalovec a iné).

Z uvedeného prehľadu jednoznačne vyplýva nadnárodný charakter dvojramenného kríža, čo tkvie v jeho samotnej ideovo-duchovnej, a tým i symbolickej podstate. V ňom sa nám zachovalo svedectvo novej zmluvy, „že niet už rozdielu medzi Židom a Grékom“ (Rim 10,12), pretože smrťou vykúpenia „ut qui in ligno vincebat, in ligno quoque vinceretur“. Naše Zeme tvoria akýsi most medzi Východom a Západom. Duchovný odkaz minulosti sa dodnes prejavuje v národnej mentalite, ovplyvnenej a recipovanej obidvoma kultúrno-náboženskými sférami, v ktorých univerzálny a najvšeobecnejší znak patril a bude patriť každému. O to viac vo forme dvojitej!

LITERATÚRA

- ANGENENDT, A. 1994: Heilige und Reliquien. München.
- BAK, J. M. 1973: Königtum und Stände in Ungarn im 14.-16. Jahrhundert. Wiesbaden.
- BAUMER, I. 1981: Interaktion-Zeichen-Symbol. In: Liturgisches Jahrbuch 31, s. 9-35.
- BAUR, B. 1947: Pax Benedictina. In: Zeugnis des Geistes. Beuron, s. 7-17.
- BEKE, L. 1980: Sodronyzománcos ötvösművek. Budapest.
- BEKE, L. 1987: A nyitrai evangelistarium fedelének fém borítása. In: Művészet Zsigmond király korában 1387-1437. Katalóg. II. zv. Budapest, s. 411-412 a 557.
- BELTING, H. 1985: Die Reaktion der Kunst des 13. Jahrhunderts auf den Import von Reliquien und Ikonen. In: Ornamenta Ecclesiae. 3. Köln, s. 173-183.
- BRUNE, P. 1892: Histoire de l'Ordre Hospitalier du Saint Esprit. Paris.
- CORETII, E. 1958: Zum Problem der Analogie. In: Zeitschrift für katholische Theologie 80, s. 430-443.
- DANIÉLOU, J. 1963: Le symbolisme cosmique de la croix. In: La Maison-Dieu Nr. 75, s. 23-36.
- DEÉR, J. 1961: Der Globus der spätrömischen und byzantinischen Kaiser. Symbol oder Insignie? In: Byzantinische Zeitschrift r. 54, s. 53-85, 239-319.
- DEÉR, J. 1966: Die heilige Krone Ungarns. Wien.
- DINKLER, E. 1967: Signum Crucis Aufsätze zum Neuen Testament und zur christlichen Archäologie. Tübingen.
- ERFFA, v. H. M. 1989: Ikonologie der Genesis. 1. München.
- FONT, M. F. 1990: Politische Beziehungen zwischen Ungarn und der Kiever Rus im 12. Jahrhundert. In: Ungarn-Jahrbuch 18, s. 1-18.
- FROLOW, A. 1965: Les reliquaires de la vraie croix. Paris.
- GRABAR, A. 1960: Zur Geschichte von Sphaira, Globus und Reichsapfel. In: Historische Zeitschrift 191, s. 336-348.
- GRABAR, A. 1984: L'iconoclasme Byzantin. Paris.
- GÖMBÖS, T. 1993: A szerzetes és lovagrendek címerei és viseletei. Budapest.
- HOLČÍK, Š. P. 1984: Byzantské emaily z Ivanky pri Nitre. In: ARS 1, s. 35-50.
- HUNKA, J. 1989: Mincovníctvo Arpádovcov - poznatky a problémy bádania. In: Slovenská numizmatika X, s. 139-152.
- JEDIN, H. 1988: Malé dějiny koncilů (Preklad). Praha.
- KERBL, R. 1979: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050 - 1200 und ihr Einfluss auf das Arpaden-königreich. Wien.
- KODER, J. 1985: Zu den versinschriften der Limburger Staurothek. In: Archiv für mitteldeutsche Kirchengeschichte 37, s. 11-31.
- KOLNÍK, T. 1995: Najstarší dvojitý relikvárny kríž na Nitrianskom kódexe. In: Pamiatky a múzeá č. 4, s. 14-17.
- KUMOROVITZ, B. L. 1928: A lelesi konvent oklevéladó működése 1569-ig. In: Turul 42, s. 1-40.

- KUMOROVITZ, B. L. 1941: A magyar címer kettőskeresztje. In: Turul 55, s. 42-45.
- MÁLYUSZ, E. 1971: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest.
- MEIER, Chr. 1977: Gemma spiritualis. Methode und Gebrauch der Edelsteinallegorese von frühen Christentum bis ins 18. Jahrhunderten. Teil I. München.
- MÜNSTERER, H. O. 1983: Amulettkreuze und Kreuzamulette. Studien zur religiösen Volkskunde. Regensburg.
- NOVÁK, J. 1967: Slovenské mestské a obecne erby. Bratislava.
- NOVÁK, J. 1989: Aký bude štátny znak? In: Literárny týždenník č. 16, 9. júna.
- ONDROUCH, V. 1964: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava.
- POHL, A. 1982: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300 - 1540. Graz - Budapest.
- RAHNER, H. 1964: Symbole der Kirche Eklesiologie der Väter. Sazlborg.
- RAHNER, H. 1992: Griechische Mythen in christlichen Deutung. Freiburg - Basel Wien.
- RAUCH, J. 1955: Die Limburger Staurothek. In: Das Münster 8, s. 16-19.
- RÉTHY, I. 1899: Corpus nummorum Hungariae I. Budapest.
- ROSS SWEENEY, J. 1984: Magyarország és a kereszt hadjáratok a 12.-13. században. In: Századok r. 118, s. 114-124.
- SEDLMAYR, H. 1955: Analogie, Kunstgeschichte und Kunst. In: Studium generale r. 8, Heft 11, s. 697-703.
- SOPKO, J. 1987: Nitriansky kódex. MS Martin.
- SPAHR, G. 1962: Kreuz und Blut Christi in der Kunst Weingartens. Konstanz.
- STEENBOCK, F. 1965: Der kirchliche Prachtteinband im frühen Mittelalter. Berlin.
- STRAUB, É. 1987: Öt évszázad címerei. A Magyar Országos Levéltár címereslevellein. Budapest.
- SÚPIS pamiatok na Slovensku I., Bratislava 1967.
- SURÝ, T. 1994/95: Vázba Nitrianskeho kódexu. Bakalárska práca na FH TU Trnava.
- SVÄTÉ PÍSMO 1986 Spolok sv. Vojtecha, Trnava.
- THÜMMEL, M. G. 1972: Typologie und analogische Argumentation in der christlichen Kunst. In: Theologische Versuche 4, s. 195-215.
- ULLMANN, W. 1971: Schranken der Königsgewalt im Mittelalter. In: Historisches Jahrbuch 91, s. 1-21.
- VRTEĽ, L. 1989: O slovenskom národnom symbole. In: Slovenská archivistika 24, č. 2, s. 60-85.
- VRTEĽ, L. 1994: O symbolike niektorých rytierskych rádov. In: Slovenská archivistika 29, č. 1, s. 110-136.
- WESSEL, K. 1967: Die Byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert. Recklinghausen.

EIN KREUZ FÜR JEDERMANN

Michal Slivka

Seit der Entstehung der Slowakischen Republik wird in ihrem Staatswappen wieder das aus dem mitleren von drei Hügeln stehende Doppelkreuz verwendet, das in der geschichtlichen Selbstreflexion der Slowaken das historische Vermächtnis Großmährens, insbesondere das Erbe von Kyrill und Metod zum Ausdruck bringt. Das allgemeine historische Bewußtsein in jedem Land umfaßt ein gewisses Maß an kumuliertem historischem Fachwissen, das in unseren Verhältnissen - hauptsächlich durch das Verdienst historisierender Publizisten - in die Ebene einer mythenbildenden Interpretation abgeglitten ist. Die Betrachtungsweise des Verfassers dieses Beitrags ist hier überzeitlich, insofern er zum einen das geistige Wesen des zweiarmligen Kreuzes und seine Darstellung in verschiedenen Bereichen der staatspolitischen Geschichte in einem größeren territorialen Raum untersucht. Zum anderen verweist er auf den byzantinischen Ursprung des Doppelkreuzes, das erstmals in der Münzkunst verwendet wurde - in der zweiten Periode der Herrschaft Justinians II. (705-711). Das Symbol der Herrschaft über orbis terrarum bringt die Büste des Kaisers mit dem Kreuz in der Hand, und auf der linken Seite der Globus mit der Inschrift PAX, mit einem Doppelkreuz versehen, zum Ausdruck (Abb. 1:2). Ein Symbol, das die Kaiser als „Gehilfen Christi auf Erden“ erfüllen sollten, für den „Frieden (Pax) allen Menschen guten Willens“ (Luk. 2, 14). In den Insignien der Herrscher drückt es den Gegensatz von Herrlichkeit (doxa) und Leere - dem Irdischen (kenosis) aus. Das ikonographische Zeugnis von der Ausbreitung des Doppelkreuzes von Byzanz nach dem europäischen Westen deutet auf verschiedene Wege hin, besonders stark nach der Eroberung Konstantinopels durch die Kreuzritter (1205). Viele byzantinische Arbeiten (vor allem Reliquiare) wurden im Westen assimiliert und reproduziert, vor allem zu Beginn des 13. Jahrhunderts. Aus der Zeit des direkten Einflusses von und der Kontakte zu Byzanz, d.h. in großmährischer Zeit fehlt bislang jede Quelle, die die mythenbildende Tradition bestätigen würde.

Zum ersten und originären heraldischen Symbol Ungarns wird das Doppelkreuz erst Ende des 12. Jahrhunderts (erste Verwendung auf dem Denar von Bela III. von 1190), von da an erfährt es auf Münzen und

Siegeln eine kontinuierliche Entwicklung (erstmalig auf dem Wachssiegel von König Imrich (1196-1204; Abb. 3:3). Breite Verwendung findet es nicht nur in der Siegel- und Münzpraxis, sondern auch auf Schmuckstücken (Abb. 1: 7-10), in der Architektur (Abb. 27), in der Wandmalerei, auf Grabsteinen und auf vielen slowakischen Stadtwappen (Žilina, Nitra, Skalica, Zvolen, Topoľčany, Gelnica und anderen (Abb. 3: 5-8), die dieses Symbol vom ungarischen Staatswappen übernahmen. Die strikte Verwendung des Wappens (ein Schild mit drei Hügeln, aus denen das Doppelkreuz herauswächst) dokumentiert die Richental-Chronik von 1483 als Wappen der mittelalterlichen Universität in Altbuda (Abb. 3:4). Das heraldische Element der drei Hügel wird anhand der Sturschen Tradition in der fiktiven Vorstellung als Tatra, Matra, Fatra (d.h. das Gebiet Oberungarns - Slowakei), oder bei dem Ordenswappen der Benediktiner als Monte Cassino interpretiert. Der Autor hebt ihre biblische Symbolik der „Enden der Welt“ hervor, auf denen die alttestamentarischen Propheten das „Heil unseres Gottes“ prophezeiten (Jes. 52,10; 1. M. 22,2 und Ps. 98,3). Christus brachte das Opfer am Kreuz „nicht nur für das Volk allein, sondern da er auch die Kinder Gottes, die zerstreut waren, zusammenbrachte“ (Joh. 11,52). Dieser christologisch-kosmologische Text ist durch das zweifache Symbol ausgedrückt, und wir begegnen ihm in der ganzen europäischen Heraldik.

Besonderes Augenmerk widmete der Verfasser zwei bedeutenden Goldschmiededenkmälern aus dem 11. Jahrhundert: dem Einband des sog. Nitraer (oder Selépceni-) Codex und den Emailleplättchen aus Ivanka bei Nitra (Abb. 1:1), die eine importierte byzantinische Arbeit darstellen. In der Stilkomposition des spätgotischen Einbandes des Nitra-Codexes befindet sich unter der Kreuzigungsszene das Doppelkreuz in Form eines Reliquiars aus „echtem Holz“, das T. Kolník (1995) neuerdings für eine Staurothek aus dem 11. Jahrhundert hält. Der Autor verweist auf die Labilität der Argumentation, vor allem was seine chronologische Einordnung anbelangt. Das Reliquiar-Doppelkreuz hätte angesichts seiner Abmessungen (12,2 x 7,3 x 1,4 cm) durchaus Teil eines Altarkreuzes (mit Untersatz) oder in einer Solitärkomposition des Einbandes sein können, und er datiert es in das erste Drittel des 13. Jahrhunderts. Im Schlußteil seines Beitrages zählt er Funde von Anhängerdoppelkreuzchen auf (Typ Caravaca - Abb. 1:5), die im 17.-18. Jahrhundert auf Friedhöfen (Košice, Stará Halič, Trenčín, Michalovce und andere) gemacht wurden. Der Beitrag resümiert mit der Erkenntnis des übernationalen Charakters der Doppelkreuzes, wie das in der Überschrift „Ein Kreuz für Jedermann“ zum Ausdruck kommt.